

**АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ДЕПУТАТІВ ВІД УКРАЇНСЬКИХ
ГУБЕРНІЙ ТА МІСТ I–II ДЕРЖАВНИХ ДУМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(1906–1907 рр.)**

Досліджено особливості парламентської діяльності депутатів від українських губерній та міст I–II Державних дум Російської імперії (1906–1907) щодо вирішення земельного питання. Проаналізовано їх участь в обговоренні аграрних законопроектів та особисте бачення шляхів вирішення проблеми.

Исследованы особенности парламентской деятельности депутатов от украинских губерний и городов I–II Государственных дум Российской империи (1906–1907) по решению земельного вопроса. Проанализировано их участие в обсуждении аграрных законопроектов и личное видение путей решения проблемы.

The features of the parliamentary deputies of the Ukrainian provinces and cities in the I–II of the State Dumas of the Russian Empire (1906–1907) to address the land question. Analyzed their part in the discussion of agricultural bills and personal vision of how to solve the problem.

Сучасний етап державотворення в Україні вимагає планування чіткої та виваженої стратегії не лише внутрішньополітичного чи зовнішнього розвитку, а й економічної та соціальної складових реформаційного курсу. Базисом для цього має стати як позитивний досвід передових країн і власні здобутки/прорахунки, так й врахування попередніх традицій соціально-економічного реформування українських земель в різні історичні етапи, зокрема періоду діяльності I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.). Зважаючи на це, важливим та актуальним, з точки зору сучасного декларування владою необхідності проведення земельної реформи, є аналіз участі депутатів від українських губерній та міст в обговоренні, підтримці або відхиленні важливих аграрних законопроектів; їхніх поглядів на відповідні проблеми, висловлених в думських виступах, заявах, тощо.

Виконання поставленого завдання здійснювалося нами з урахуванням існуючих історіографічних напрацювань¹ та на основі наявних джерельних матеріалів² (перш за все стенографічних звітів³ та мемуаристики⁴).

Безумовно, найважливішою соціально-економічною проблемою I–III Державних дум Російської імперії (1906–1907 рр.), необхідність негайного вирішення якої не викликала сумніву в жодній політичній фракції або групі (принаймні аж до видання закону «Про землеустрій» 29 травня 1911 р.⁵), була

аграрна реформа. Саме від бачення основних принципів її проведення залежав і рівень впливу певної політичної сили серед населення та соціальний склад електоральної бази, що на прикладі I Думи засвідчують досліджені В. Михайловою, 240 наказів та рішень зборів сільських громад українських губерній в яких йшлося про необхідність вирішення земельного питання⁶. Подібна тенденція стосувалася загалом Російської імперії, що підтверджується чисельними відповідними документами періоду 1905–1907 рр.⁷

Поряд з цим, періодична преса пов'язувала вирішення аграрної проблеми з необхідністю розширення виборчих прав населення — запровадженням всенародного, рівного, прямого та таємного голосування. У № 9 україномовного часопису «Рідний край» від 4 березня 1906 р. наголошувалося, що це автоматично дозволить «вдовольнити потреби селян, видати справедливі закони про викуп землі для наділення хліборобам, щоб хлібороб мав на чому працювати»⁸.

Наростання революційної ситуації в імперії наприкінці 1905 — на початку 1906 рр., зокрема, зростання масштабів підпалів поміщицьких маєтків («кілюмінацій»), надавало аграрному питанню особливого статусу, її вирішення стало першочерговим завданням не лише для уряду, а й для депутатів (перш за все, селянського походження) Державної думи. Більше того, за словами сучасного російського історика Д. Аронова саме земельна проблема «багато в чому визначила долю не лише російського парламенту перших двох скликань, а й в цілому російського дореволюційного парламентаризму»⁹.

Про особливе значення аграрного питання у діяльності I Думи (27.04–08.07.1906 р.) свідчать також наступні статистичні дані, подані дослідницею М. Киян: обговоренню земельної реформи було присвячено 16 із 38 засідань парламенту, у ході яких зафіксовано 32 виступи депутатів від українських губерній та міст. Особливою активністю при цьому вирізнялися парламентарі від Київської та Полтавської губерній (7 та 5 виступів відповідно), персонально: Щ. Понятовський (Волинська губ.), А. Грабовецький (Київська губ.), І. Шраг (Чернігівська губ.), П. Чижевський та В. Шемет (Полтавська губ.)¹⁰.

Земельне питання було порушене вже на перших засіданнях I Державної думи, зокрема, у ході обговорення тексту відповіді («адреси») на тронну промову імператора Миколи II. У відповідному проекті фракції Конституційно-демократичної партії наголошувалося на необхідності розв'язання аграрної проблеми шляхом ліквідації казенних (державних), удільних, монастирських, кабінетських (володіння царської родини) земель, а також примусового відчуження приватновласницьких¹¹. Проти такого формулювання відкрито виступили польські депутати-землевласники, що були обрані від Волинської губернії. Так, граф Й. Потоцький, назвавши себе прихильником розширення селянського землеволодіння, висловив думку про необхідність розв'язання земельного питання відповідно до суспільних та культурних умов розвитку різних регіонів Російської імперії. На його думку, ліквідація приватного землеволодіння у регіоні, який він представляв у парламенті (Ізяславський повіт, та в цілому Волинська губернія), призведе до зменшення на 50% річного прибутку селянських господарств, оскільки сільськогосподарська культура місцевих земле-

власників знаходиться на значно вищому рівні, ніж селянського господарства¹². Інший поміщик Луцького повіту Щ. Понятовський зазначив, що більшість сільського населення розцінить кадетську постановку розв'язання аграрного питання, як заклик до суцільної націоналізації землі, тому це питання варто окремого розгляду, вказавши в обговорюваному законопроекті лише загальні напрями його вирішення¹³.

Особистісна мотивація вищезгаданих депутатів від Волинської губернії цілком очевидно пов'язана з їх соціально-майновим статусом правобережних великих землевласників, дворян польського походження (Й. Потоцький володів понад 44 тис. десятин, Щ. Понятовський мав більше 1000 дес.). Для Правобережжя такий стан речей, не був поодиноким явищем, оскільки ілюстрував реальну тогочасну картину: поширення польських латифундій поряд з крайнім малоземеллям українського селянства¹⁴.

Підсумком тривалого обговорення змісту адреси-відповіді імператору Миколі II щодо постановки земельного питання стало прийняття запропонованого кадетами варіанту тексту та відхилення більш радикального, підготовленого депутатами Трудової групи. Варто зазначити, що не зважаючи на те, що цей акт мав декларативний характер, постановка у ньому питання про аграрну реформу була необхідною зважаючи на особливе загострення суспільно-політичної ситуації в Російській імперії та сподівань населення на Державну думу.

Особливо важливим земельне питання було для селянських парламентарів. Так, князь В. Оболенський (представляв Таврійську губернію) в своїх спогадах зазначав, що відвідуючи засідання кадетської фракції, депутати-селяни незатишно себе почували не розуміючи «мудрих промов ораторів», що стосувалися думської тактики, бюджетного питання чи ряду законопроектів, однак їх особливо цікавила аграрна проблема¹⁵. З огляду на невисокий рівень освіти, у своїх виступах вони не вдавалися до детального розкриття особливостей земельної реформи відстоюючи, головним чином, вимогу збільшення площі селянських землеволодінь за рахунок поміщицьких угідь.

Дебати щодо конкретних шляхів вирішення аграрного питання розгорнулися у I Державній думі навколо декількох законопроектів, поданих на розгляд різними фракціями та групами парламенту.

Першість у цьому плані належала фракції кадетів, яка вже на дев'ятому засіданні (8 травня 1906 р.) представила так званий «проект 42-х» («Основні засади передбачуваних змін законів щодо землеволодіння»), оформлений як «заява» за підписами 42 парламентарів¹⁶. Враховуючи те, що під цим документом, який увійшов в історію саме як законопроект (хоч і не був ним з погляду форми та змісту), підписалося дев'ять депутатів від українських губерній та міст (М. Міклашевський, А. Вязлов, Я. Імшенецький, Є. Щепкін, І. Присецький, П. Куриленко, Ф. Штейнгель, О. Свечин, Г. Юлос) вважаємо за необхідне дати йому загальну характеристику, що дозволить також краще зрозуміти бачення вказаної групи у сфері реформування земельних відносин. Крім того, вже у ході обговорення «проект 42-х» отримав значно ширшу підтримку серед

українських парламентарів, зокрема, представників власне фракції кадетів. Варто зазначити, що всі із названих депутатів мали університетську освіту або досвід практичної роботи в земствах.

Основою аграрного «законопроекту 42-х» було положення про необхідність проведення примусового відчуження державних, надільних, монастирських, кабінетських та приватновласницьких земель (за які власники мали отримати винагороду «за справедливою оцінкою»). За рахунок цього пропонувалося створити земельний резерв та збільшити селянське землеволодіння. У документі також було визначено важливість встановлення мінімальної «трудової норми» (розмір наділу, який власник міг обробити власними силами) та максимальної площі наділу залежно від конкретного регіону Російської імперії (губернії, району, повіту та ін.), а також перелік земель, які мали бути відчужені: землі, які до 1 січня 1906 р. здавалися в оренду або оброблялися переважно селянським інвентарем, пустирі; наділи, площа яких не перевищує максимально дозволена, однак де все селянство не змогло отримати трудову норму¹⁷.

Заборонялося відчужувати такі категорії земель: а) ті, що не перевищують трудову норму; б) міські та ті, що належать земствам, благодійним та науковим товариствам; в) присадибні ділянки, виноградники, лісові насадження; г) на яких розташовані фабрично-заводські та сільськогосподарські установи. Серед інших важливих положень «проекту 42-х» варто назвати встановлення оплати за довгострокову оренду земель із державного запасу, розмір якої мав бути визначений відповідно до рівня їх прибутковості та загального плану оподаткування¹⁸.

Подібним за засадочними положеннями був проект групи прогресистів, яка наприкінці роботи I Державної думи склала основу праволіберальної «Групи мирного оновлення». Головною відмінністю проекту «прогресистів» від «проекту 42-х» було положення про відчуження приватновласницьких земель у необхідній кількості, а не відповідно до встановленої трудової норми. Крім того, підкреслювалася важливість тимчасової недоторканості високорентабельних поміщицьких господарств з метою збереження об'ємів експорту сільськогосподарської продукції¹⁹.

Вагому конкуренцію кадетському «проекту 42-х» склав аграрний законопроект Трудової групи, що формувала більшість лівого крила I Державної думи та мала найбільшу підтримку серед селянських парламентарів.

23 травня 1906 р. трудовики подали власний аграрний «проект 104-х» (підписали 104 чол.) під назвою «Проект основних положень земельного закону»²⁰. Не вдаючись до детальної характеристики цього документу варто виділити його основні положення та відмінності порівняно з кадетським: 1) за рахунок приватновласницьких земель, розмір яких перевищував трудову норму, мало бути створено загальнонародний земельний фонд, з якого наділи надавалися селянству у довгострокову оренду (користування); 2) матеріальне відшкодування повинно здійснюватися за рахунок державних коштів; встановлення його розміру, а також випадки безоплатного відчуження мали визначатися спеціально створеними місцевими комітетами, які повинні були також регулювати відносини між землевласниками та трудящими до проведення реформи; 3) наділення

землею мало здійснюватися в межах трудової, а там де це неможливо — в межах «споживчої норми» (наділ, що давав прибуток необхідний для сплати податків та задоволення мінімальних потреб в житлі, їжі та одязі); 4) надавалася перевага місцевому населенню над переселенцями, землеробного над неземлеробним та ін.²¹

Як бачимо, проект трудовиків був більш радикальним порівняно з кадетським, зокрема, у частині встановлення компенсації за відчужені землі, яка в деяких випадках у «проекті 104-х» навіть не була передбачена (однак у яких саме — не визначено). Ця відмінність була із більш лівою ідеологією Трудової групи, що власне і приваблювало до неї селянських депутатів, у тому числі і від українських губерній та міст.

Особливою радикальністю відрізнявся поданий на розгляд I Державної думи 6 червня 1906 р «Проект основного земельного закону» соціалістів-революціонерів, відомий як «проект 33-х». Цей документ, за висловом російського дослідника історії Партії соціалістів-революціонерів М. Леонова, став «компенсацією, хоч і неповноцінною» за відмову трудовиків включити до «проекту 104-х» пропозицій есерів про повну ліквідацію приватної власності на землю та проведення її безоплатного відчуження²². Окрім цих двох основоположних вимог, «проект 33-х» проголошував необхідність націоналізації землі. Це автоматично обумовлювало неможливість його прийняття, оскільки за висловом А. Авреха, він нищив головну засаду самодержавного устрою у Росії²³. Враховуючи умови роботи I Думи, подібний законопроект був більше даниною революційній фразеології, ніж основою для реального політичного вирішення проблеми²⁴. Як наслідок, проти «проекту 33-х» виступили представники правого крила I Думи, право- та лівоцентристи (головним чином, октябристи та кадети) і на засіданні 8 червня 1906 р. його передачу в аграрну комісію було забалотовано 140 голосами «проти»²⁵.

Аналіз участі депутатів від українських губерній та міст в обговоренні аграрного питання у ході роботи I Державної думи потребує, на наш погляд, виокремлення, у першу чергу, тих парламентарів, чиє бачення відрізнялося від представлених законопроектів. Окрему увагу варто звернути на їх баченні особливостей проведення реформи саме в українських губерніях. Виконання цього завдання полегшується тим фактом, що депутати не завжди дотримувалися програми своєї партії/фракції у ході дебатів з аграрного питання, що відповідно засвідчують стенографічні звіти. Зважаючи на це, ми намагалися аналізувати та порівнювати особисту позицію парламентаря з позицією фракції, до якої він належав.

Виступаючи в підтримку «проекту 42-х», представник фракції кадетів та УПГ І. Присецький (Полтавська губ.) наголосив, що створення державного земельного фонду для подальшого надання селянам землі в оренду є одним із найефективніших шляхів вирішення аграрного питання не лише в регіоні, який він представляв, а й усій імперії. Депутат також виступив за чітке дотримання принципу наділення землею лише трудящого класу і відповідно проти збереження поміщицького землеволодіння у будь-якій формі. «Я сам землевласник

Полтавської губ., і для нашого повіту досить великий, — підкреслив І. Присецький, — однак разом з тим, я охоче і цілком щиро, навіть із захватом, приймаю рішення з цього питання в сенсі повного відчуження землі на користь селян, але з єдиною умовою, щоб це відчуження було здійснене з дотриманням того принципу, що уся земля переходить трудящому класу, щоб не залишилось і шматка іншої землі»²⁶. Якісно новим було уточнення розуміння кадетами норми про «справедливу оцінку» земель у ході її відчуження, зокрема, вимога парламентаря запровадити прогресивне матеріальне відшкодування за принципом: «особа, що володіє сотнею десятин, повинна отримати майже повну вартість землі, тоді як власник десятків тисяч десятин — прогресивно меншу суму за кожну десятину»²⁷.

На необхідності врахування інтересів місцевого населення у ході проведення аграрної реформи, його прагнення отримати землю у приватну власність, а не оренду (користування), наголосив депутат від Волинської губернії Щ. Понятовський²⁸. Визначаючи реальну аргументацію такої, здавалося б, ліберальної позиції, варто враховувати, що парламентська група, до якої належав вказаний парламентар («Група західних окраїн»), об'єднувала великих землевласників, польських депутатів-католиків, і відповідно виступала за збереження існуючих засад землеволодіння та підтримувала відчуження лише в окремих випадках і лише за викуп²⁹. Зважаючи на це, можна констатувати консервативність поглядів деяких депутатів від українських губерній та міст, їхнє прагнення не допустити ухвалення І Державною думою аграрних законопроектів, які пропонували радикальні шляхи вирішення вказаного питання.

У відповідь на обґрунтування Щ. Понятовським природного прагнення селянина отримати землю у приватну власність, кадет Я. Імшенецький (Полтавська губ.) відстоював переваги надання землі селянам у довгострокову оренду. На його думку, в недалекому майбутньому постане проблема чергового перерозподілу земельної власності внаслідок подальшого посилення урбанізаційних процесів і відповідно наростання процесів переселення селян до міста, масової відмови від користування отриманою землею. Відтак «та земля, яка буде покинута землеробами, надійде у розпорядження держави». Крім того, на думку депутата, варто враховувати різницю між прийнятною для селянства ціною за оренду землі («справедлива») і «ринковою» за її отримання у приватну власність. Вивільнення за рахунок цього частини коштів сприятиме інтенсивному розвитку сільського господарства, а не звичайному збільшенню оброблюваної площі³⁰.

У ході роботи І Державної думи законопроект з земельного питання, запропонований кадетами, зазнав критики не лише з боку депутатів-поміщиків, а й депутатів лівого крила парламенту, зокрема Трудової групи, яка відстоювала власну програму реформування. Так, з 27 травня 1906 р. розпочалося детальне обговорення «проекту 42-х» (перше читання), у ході якого виступило і декілька депутатів від українських губерній та міст. Змістовністю та логічністю вирізнялася промова депутата-трудовика І. Заболотного, який особливу увагу акцентував на недоліках законопроекту кадетів, а саме: 1) відсутність положення про

надра землі та водні ресурси; 2) неточне формулювання «справедлива оцінка» земель при відчуженні, яке носить більш моральний, а не чітко визначений економічний характер; 3) врахування при визначенні «споживчої земельної норми» додаткових заробітків селянства; 4) обрання місцевих земельних комітетів не за принципом загального виборчого права, а за обов'язкової участі селянства, землевласників та представників державної влади; 5) не визначено джерела матеріальних коштів для проведення реформи в системі «землевласник–держава–селянин»; 6) відсутність пункту про надання наділів лише землеробам, що не забезпечує їх право на розпорядження землею, її обробіток³¹. Вказані зауваження, безумовно, впливали із особливостей позиції фракції трудовиків, до якої належав парламентар, однак при цьому вони цілком відповідали його особистому баченню.

Окрему дискусію серед думських депутатів викликало положення про «справедливу оцінку» земель у ході проведення земельного відчуження.

Необхідність запровадження саме справедливого викупу при отриманні землі обґрунтував на засіданні I Державної думи 13 травня 1906 р. депутат від Харківської губернії Максим Ковалевський, що належав до парламентської групи Партії демократичних реформ, яка ідеологічно була близькою до фракції кадетів і спільно з нею голосувала з ряду важливих питань. На його переконання, саме матеріальне відшкодування за відчужену земельну власність має зняти всі обвинувачення щодо порушення права приватної власності під час проведення аграрної реформи. Як підтвердження, М. Ковалевський пригадав досвід проведення аграрної реформи 1861 р., коли урядом в інтересах землевласників було здійснено найбільший викуп землі за всю історію Російської імперії³².

Натомість депутат від Чернігівської губ. Т. Локоть, що представляв Трудову групу, виступив за збереження викупної ціни за земельний наділ такою, якою вона була до створення Селянського та Дворянського земельних банків (поч. 1880-х рр.)³³. Ця позиція була підтримана також представником Української парламентської громади, парламентарем селянського походження А. Грабовецьким (Київська губ.)³⁴.

У цілому виступи депутатів-селян, що представляли українські губернії, мали емоційне забарвлення та характеризувалися особливим невдоволенням соціальною нерівністю³⁵. Цілком очевидне пояснення цього О. Лотоцький обґрунтував наступним чином: «думські селяни були перейняті якимсь святим почуттям щодо виконання свого відповідального обов'язку»³⁶. Так, трудовик Л. Стефанюк (Подільська губ.) у виступі 4 травня 1906 р. наголосив, що основою людських (військовозобов'язані) та фінансових ресурсів армії є саме безземельне та малоземельне селянство³⁷. Особливо інтереси цієї соціальної категорії селянства захищав парламентар від Подільської губернії, трудовик І. Заболотний, який на засіданні I Думи 13 травня 1906 р. визначив першочерговість аграрного питання для депутатів, обраних селянством³⁸.

Характерним прикладом позиції селянських депутатів від українських губерній та міст є виступ кадета та члена УПГ А. Грабовецького (Київська губ.).

Не вдаючись до детального розгляду особливостей аграрної реформи депутат відмітив, що необхідно «дати землю тим, хто її не має за рахунок тих, хто має її в надлишку». З цією метою, він пропонував, провести відчуження, в першу чергу, надільних, казенних та монастирських земель, а потім і поміщицьких³⁹. Критично щодо земельної власності поміщиків-латифундистів висловлювалися на засіданні 30 травня 1906 р. й депутати-трудовики, селяни О. Бабич (Чернігівська губ.) та А. Тесля (Полтавська губ.)⁴⁰.

Особливої уваги заслуговує позиція Української парламентської громади (далі — УПГ) щодо земельної реформи, яку оприлюднили з думської трибуни депутати від українських губерній та міст П. Чижевський (Полтавська губ.) та І. Шраг (Чернігівська губ.). Так, П. Чижевський у ході свого виступу на засіданні 24 травня 1906 р. обґрунтував право кожної нації, в тому числі і української, на самостійне вирішення аграрного питання. Незважаючи на свою приналежність до фракції кадетів, її законопроект він оцінив лише як робочий варіант, що потребує ретельного доопрацювання⁴¹. Зокрема, на його думку, визначення вартості землі відповідно до рівня її прибутковості є несправедливим, оскільки прибутки в значній мірі залежать від дешевої робочої сили селянства (як приклад, парламентар навів Полтавську губернію). Зважаючи на це, П. Чижевський запропонував керуватися «або ціною до створення Селянського банку, або ж ціною прибутковості землі, однак селянського, а не поміщицького господарства»⁴². Крім того, зважаючи на складність врегулювання поземельних відносин в усій Російській імперії єдиною універсальною законодавчою нормою депутат вважав необхідним надання місцевим земським або органам самоврядування права розпоряджатися державним земельним фондом. Так, найбільш прийнятним для Катеринославської губернії з її системою земельної власності сільських громад, була б передача наділів у довгострокову оренду, тоді як для сусідньої Полтавської губернії — у приватну власність. Досить нечітким, на думку П. Чижевського, є також узагальнене формулювання «трудова норма», розмір якої суттєво відрізняється навіть по відношенню до українських губерній: для Чернігівської — це від 7–8 десятин до 25, для Катеринославської — від 24 до 120 десятин⁴³.

Основи аграрної програми Української парламентської громади було охарактеризовано також її головою, депутатом від Чернігівської губернії І. Шрагом на засіданні I Державної думи 1 червня 1906 р. На початку свого виступу парламентар (подібно до П. Чижевського) відмітив, що наявність різних форм земельної власності у Російській імперії, а також соціальна неоднорідність населення, обумовлюють необхідність розробки різних шляхів вирішення аграрного питання. Саме ігнорування такого стану речей, на думку І. Шрага, є основним недоліком кадетського «проекту 42-х». Зважаючи на це, при створенні державного земельного фонду необхідно передавати права на його розпорядження місцевим органам самоврядування. Крім того, депутат погодився із необхідністю проведення примусового відчуження поміщицьких земель та їх подальшої передачі в користування або, навіть, у приватну власність тим, хто на ній працює⁴⁴. Варто додати, що голова Української парламентської громади

І. Шраг, на відміну від свого колеги по фракції П. Чижевського, вважав вирішення аграрного питання першочерговим порівняно з розглядом питання про «національно-культурну автономію», оскільки процес законодавчого регулювання останнього є досить складним та тривалим процесом⁴⁵. Подібне спрямування мала також промова ще одного активного члена УПГ — В. Шемета (Полтавська губ.)⁴⁶.

Як бачимо, позиція депутатів — представників УПГ характеризувалась обґрунтуванням необхідності надання органам місцевого самоврядування права вирішувати аграрне питання у відповідності до інтересів місцевого населення, т. б. українського селянства. Іншою особливістю було визначення зв'язку між земельним питанням та необхідністю реформування державного управління в Російській імперії, надання її окремим регіонам національно-культурної автономії, що забезпечить також розширення демократичних прав і свобод та сприятиме вирішенню назрілих проблем у соціально-економічній сфері⁴⁷.

Альтернативним баченням вирішення аграрного питання вирізнялися парламентарі правого крила та праволіберальних груп І Думи, аналіз позиції яких також є важливим при об'єктивному аналізі проблеми нашого дослідження. Так, виступаючи під час обговорення кадетського «проекту 42-х» депутат-октябрист від Катеринослава І. Способний наголосив, що селяни Півдня Росії (по суті південних українських губерній) не сприймуть ідею передачі відчужених земель у довгострокове користування (це твердження, між іншим, було піддано критиці депутатом українського походження О. Хартахаєм від м. Ростов-на-Дону на засіданні 30 травня 1906 р.⁴⁸). Крім того, за його словами, так звана «справедлива оцінка» досить рідна у явленні нинішніх землевласників та тих, хто буде платити за користування землею, що обумовлює додаткові суспільні суперечності. Підсумовуючи, І. Способний засудив компромісність позиції кадетів, яка, на його думку, простежується у кожному пункті «проекту 42-х» і закликав їх дотримуватися у власній політичній програмі чіткості та послідовності: «якщо ви визнаєте, що право приватної власності шкідливе для держави, знищте його без сентиментів, але і поставте його у вашій програмі»⁴⁹.

Представник праволіберальної Групи мирного оновлення, депутат С. Варун-Секрет (Херсонська губ.) взагалі охарактеризував «проект 42-х» як хибно-філантропічний та виступив проти ідеї експропріації приватних земель, особливо тих, які були отримані у спадок. Однак при цьому парламентар висловився на користь передачі малоземельному (а потім і безземельному) селянству у приватну власність вільних земель, причому організаційна діяльність має бути покладена на земства, а можливі збитки — на державу⁵⁰.

Така позиція парламентарів правого політичного спектру співпадала з позицією і самого уряду. Так, голова Ради міністрів І. Горемікін ще на засіданні 13 травня 1906 р. у ході презентації «урядової декларації» категорично висловився проти проведення примусового відчуження: «державна влада не може визнавати права власності на землю за одними і в той же час відбирати це право у інших. Не може державна влада і загалом заперечувати право приватної власності на землю, не заперечуючи одночасно з цим право власності на будь-

яке інше майно...»⁵¹. Подібна точка зору відстоювалася й іншими вищими державними чиновниками, напр. начальником Головного управління землевлаштування та землеробства О. Стишинським, а також товаришем (заступником) міністра внутрішніх справ В. Гурко на засіданні І Думи 19 травня 1906 р.⁵²

Аналізуючи місце аграрного питання в діяльності І Державної думи, роль депутатів від українських губерній та міст у його обговоренні, цілком слушним вважаємо погляд А. Авреха, який наголосив на існуванні двох суттєвих перешкод законодавчого вирішення земельної проблеми, які проявилися вже на початку роботи першого парламенту. Це, по-перше, законопроект фракції Конституційно-демократичної партії, який передбачав проведення примусового відчуження і відповідно не міг бути підтриманий імператором Миколою II та Державною радою; і по-друге, розробка трудовиками власного, ще більш радикального законопроекту⁵³. Додамо, що це, з одного боку, не сприяло консолідації опозиційних сил (кадети та трудовики) у парламенті, які разом склали парламентську більшість, а з іншого, остаточно засвідчило намір І Думи законодавчо закріпити проведення примусового відчуження. Така позиція власне і визначила долю не лише реформи, а й самого парламенту. Так, 20 червня 1906 р. уряд заявив про неприпустимість такого кроку, у відповідь 6 липня 1906 р. депутати виступили зі своєю заявою («контрповідомленням»), а вже 8 липня 1906 р. імператорський указом І Державну думу було розпущено⁵⁴.

Важливість вирішення земельного питання обумовлювало особливу активність депутатів від українських губерній та міст І Державної думи у його обговоренні. Практично кожна політична група та фракція вважала за необхідне представити, якщо не повноцінний законопроект на розгляд парламенту, то хоча б заявити про бачення основних засад при його розв'язанні. Більшість депутатів також прагнули висловити власний погляд. Така активність при обговоренні земельного питання, на думку князя В. Оболенського, не завжди була корисною для самої справи. Тривалі, нескінченні дебати тільки затягували законодавчий процес, фактично перетворюючись на ненавмисну обструкцію⁵⁵. Тільки на засіданні І Думи 27 травня 1906 р., на початку обговорення кадетського «проекту 42-х», виступити з трибуни записалося 129 депутатів, в інших випадках їх кількість сягала 190 чол.⁵⁶ За висловом В. Маклакова, при цьому «кожен говорив все, що хотів... і ці дебати стали виразкою думської роботи»⁵⁷. Як наслідок, останній місяць роботи І Думи, головним чином, був присвячений саме безрезультатному обговоренню поданих земельних законопроектів.

Аналіз змісту подібних документів засвідчує очевидний взаємозв'язок не лише між політичними поглядами депутата та соціальною ідентифікацією, а й в деяких випадках з електоральними уподобаннями його виборчого округу. Так, відстоюючи у своїх виступах інтереси власної групи/фракції, депутати від українських губерній та міст часто аргументували свої погляди прикладами, що стосувалися загалом українських земель і конкретних їх регіон.

На наш погляд, в умовах наростання революційних подій, земельне питання могло стати головним об'єднавчим чинником на шляху до вироблення єдиної

політичної платформи для національно свідомих депутатів від українських губерній та міст, рівноцінними складовими якої б були не лише соціальні реформи, а й національно-культурні перетворення. В умовах легальної законодавчої роботи цей процес мав реальні шанси на завершення та подальше практичне втілення. Однак нетривалий період роботи I Державної думи перешкодив реалізації цих прагнень та сподівань; наступна ж II Дума, незважаючи на напрацювання попередників, фактично розпочала цей процес спочатку.

Обговорення аграрного питання та шляхів його розв'язання тривало також у II Державній думі, що розпочала роботу 20 лютого 1907 р. Враховуючи досвід парламенту першого скликання, депутатський корпус якого був рішуче налаштований на проведення примусового відчуження приватновласницьких земель, а також складну внутрішньополітичну ситуацію, період міждум'я був використаний урядом не лише для наступу на революційні сили (головний прояв — запровадження військово-польових судів), а й для початку реалізації власної програми аграрних перетворень.

Саме на характеристиці головних державних заходів у цій сфері зосередився голова Ради міністрів П. Столипін, доповідаючи на п'ятому засіданні парламенту другого скликання, що відбулося 6 березня 1907 р.⁵⁸ Зокрема, він підкреслив важливість та позитивні наслідки імператорських указів, якими було: дозволено продаж через Селянський банк надільних (12 серпня) та придатних для сільськогосподарського використання державних земель (17 серпня); зрівняно процентні ставки по земельних кредитах Дворянського та Селянського банків (14 жовтня); визначено право селян на вихід з селянської общини та закріплення надільної землі у приватну власність (9 листопада)⁵⁹. Відповідно до імперського законодавства, ці нормативно-правові акти (прийняті у міждумський період) повинні були розглянуті і затверджені парламентом не пізніше двохмісячного терміну від початку його роботи.

Зважаючи на більш опозиційний склад депутатського корпусу та характер роботи II Державної думи порівняно з парламентом першого скликання, окреслена у виступі П. Столипіна програма реформ («урядова декларація»), була негативно сприйнята більшістю депутатів. Так, Трудова група та Селянський союз (далі — фракція трудовиків), за висловом О. Караваєва (Катеринославська губ.) вважали «зайвим обговорення задекларованої загальної політики уряду, що виражена у декларації» і «висловлять свою думку у ході обговорення окремих законопроектів, в тому числі тих, які трудова група і селянських союз внесуть негайно»⁶⁰. Закономірним винятком стала позиція промонархічних правих фракцій, які підтримали урядову програму та закликали депутатів співпрацювати з Радою міністрів (серед них наступні депутати від українських губерній та міст: єпископ Платон (Рождественський П.Ф.), Л. Лютц, С. Варун-Секрет)⁶¹. Однак незважаючи на це, II Державна дума зосередилась на розробці та обговоренні власних законодавчих ініціатив, а не запропонованих урядом.

У парламенті другого скликання основні дебати велися навколо двох основних аграрних законопроектів (хоча існували й інші проекти) — кадетської

фракції та трудовиків, які пропонувались ще під час роботи I Державної думи⁶². Деякі депутати від українських губерній та міст поряд із підтримкою/критикою їх окремих положень висловлювали також власні підходи до розв'язання аграрного питання в імперії. Так, категорично підтримав проект відчуження приватних земель депутат-трудолик від Харківської губернії Ф. Васютін на засіданні 16 березня 1907 р. На його думку, пояснення голови Ради міністрів П. Столипіна про можливе розорення у такому випадку високопродуктивних та прибуткових господарств йде в розрив з історичними правами українського народу, якому уряд натомість пропонував заселяти вільні території Сибіру⁶³.

У такому ж контексті виступав 19 березня 1907 р. й інший представник фракції трудовиків — селянин С. Нечитайло (Київська губ.). Висловившись проти запровадження будь-яких викупних платежів парламентар на прикладі Канівського повіту розкрив механізм спекулювання ціною продажу землі поміщиками шляхом її скуповування в Селянського банку та подальшого перепродажу. Хрестоматійним стало наступне виловлювання депутата: «Ці землі належать народу — нам кажуть: купуйте їх. Невже ми іноземці з Англії, Франції і т. д.? Ми народ тутешній, з якого дива ми повинні купувати свої землі? Вони нами уже десять разів відпрацьовані кров'ю, потом і грішми...»⁶⁴.

Окремо варто підкреслити активність трудовика О. Караваєва (м. Катеринослав), який вдало оперував прикладами українських губерній та конструктивно критикував урядову програму аграрного реформування. Виступаючи на засіданні 19 травня 1907 р., він пов'язав тяжке становище селянства та низький рівень продуктивності сільського господарства із відсутністю належної державної підтримки (у тому числі і за рахунок перерозподілу земель), необхідністю реформування освітньої системи та недостатньою економічною самостійністю⁶⁵. Зважаючи на це, єдиним ефективним засобом якнайшвидшого подолання усіх прорахунків пропонованої урядом аграрної реформи О. Караваєв вважав збільшення селянського землеволодіння до трудової норми. При цьому ліквідація казенних, удільних, монастирських, кабінетських та церковних володінь, на погляд парламентаря, не вирішить проблему в найбільш малоземельних губерніях (Курська, Полтавська, Подільська та Київська губернії), де необхідно ліквідувати також приватновласницькі (у першу чергу поміщицькі) землеволодіння та здійснити подальший перерозподіл за мінімальною викупною ціною⁶⁶.

26 травня 1907 р. депутат О. Караваєв у ході свого виступу опонував урядовій критиці окремих земельних проектів запропонованих на розгляд Думи, у тому числі і проекту від Трудової групи, та роз'яснив окремі аспекти останнього. Погодившись в черговий раз з тим, що, навіть, за умови ліквідації приватновласницьких земель їх не вистачить для розподілу серед селянства відповідно до трудової норми він наголосив, що цього буде достатньо для надання селянам наділів за споживчою нормою, а в деяких північних та окремих нечорноземних губерніях їх буде навіть надлишок⁶⁷. При цьому земельний дефіцит у випадку природного приросту населення можна подолати підвищенням рівня продуктивності землеробства за рахунок багатопілля, посівів трав, ліквідації міжсмузжя, вдосконалення знарядь для зерновиробництва, розсе-

лення та, де можливо, виселення сільського населення на відруби. Врахування інтересів населення та справедливий перерозподіл землі, за словами О. Караваєва, буде досягнуто в результаті створення місцевих, незалежних від влади та дворянства, самоврядних земельних комітетів⁶⁸.

Критикуючи уряд за відмову провести відчуження приватновласницьких земель, депутат як приклад навів ситуацію, що склалась у Подільській губернії, де знаходилося більше 360 тис. дворів для яких потрібно більше 700 тис. десятин, тоді як Селянський банк виставив на продаж лише 15 тис. дес. Саме за рахунок поміщицьких володінь, загальна площа яких в губернії складала 1,6 млн десятин, можна було ліквідувати цю різницю та задовольнити потреби місцевого селянства у повному об'ємі⁶⁹. В іншому випадку депутат О. Караваєв акцентував увагу на південних малородючих українських губерніях: Херсонській та Таврійській, які могли стати своєрідним аграрним резервом для густозаселених чорноземних губерній, напр. Подільської та Полтавської. На основі цього депутат також аргументовано обґрунтував неефективність і збитковість переселення селянства до Сибіру, а також недоцільність (у фінансовому плані) встановлення викупних платежів за ринковою ціною землі⁷⁰.

Українські депутати-селяни (напр. А. Семенов від Подільської губернії та І. Михайлик від Київської), які не мали досвіду громадсько-політичної діяльності та ораторського хисту, виступали за встановлення соціальної рівності шляхом зрівняння площі земельних володінь звичайних селян та дворян-землевласників не вдаючись при цьому до правового обґрунтування легітимності порушення права приватної власності⁷¹.

Виступи представників українського парламентського об'єднання — Української трудової громади (далі — УТГ), подібно до І Державної думи, вирізнялися порівняно з іншими депутатськими групами національним спрямуванням, демонструванням своєї етнічної ідентичності. Основи соціально-економічної програми Громади були окреслені у відозві про вихід її представників зі складу інших фракцій та груп. Так, на перше місце серед питань цього блоку було поставлено вимогу наділення трудового населення землею за рахунок проведення примусового відчуження у крайовий фонд державних, надільних, кабінетських, монастирських, церковних, а також приватновласницьких земель, що перевищують трудову норму⁷². До цієї категорії зараховувалися також заводські землі, у першу чергу, цукрових, винокурних, крохмальних підприємств⁷³.

Характерною у цьому відношенні є промова на засіданні 29 березня 1907 р. у II Державній думі члена УТГ (а відтак і фракції трудовиків, у складі якої працювала Громада) селянина Є. Сайко (Полтавська губ.), в якій він зазначив, що приватна власність, яка належала народу поступово стала приватною власністю лише його частини — поміщиків. У ході історичного екскурсу, парламентар на прикладі української історії подав основні етапи переходу землі у власність поміщиків та пов'язав цей процес із падінням рівня освіченості місцевого населення⁷⁴.

Виступаючи від імені «української фракції» Є. Сайко запропонував деякі поправки до проекту аграрної реформи Трудової групи та Селянського союзу.

Зокрема, він наголосив на необхідності створення не «загальнонародного» земельного фонду», а «крайового національного», який повинен, на його погляд, слугувати початком соціалістичного устрою»; при цьому питання встановлення викупу за отримані наділи має вирішуватися місцевими органами самоврядування. Враховуючи наявність великої кількості безземельного або малоземельного сільськогосподарського пролетаріату, Є. Сайко наголосив на необхідності наділення землею і цієї категорії сільського населення. Новаторською у його пропозиціях від імені УТГ стала вимога націоналізації цукрових заводів та передача їх в управління органам місцевого самоврядування. За словами парламентаря, «українська фракція буде домагатися негайного скасування аграрних законів прийнятих у міждумський період, припинення діяльності Селянського банку, негайного запровадження на місцях земельних комітетів, обраних на основі загального, прямого і таємного виборчого права; вона [фракція] буде домагатися, щоб думська комісія підготувала негайно основу проекту земельного закону, але детальну розробку його положень необхідно передати на місця...»⁷⁵.

Важливість такої постановки питання депутатом Є. Сайко полягала у публічній заяві про необхідність вирішення аграрного питання у контексті розв'язання українського питання та врахуванням в майбутньому законі місцевих умов, а також залучення до розробки аграрного закону органів самоврядування.

Аналогічне спрямування мав виступ ще одного депутата — члена УТГ, селянина-трудолика Є. Чигирика, який на прикладі сільськогосподарського розвитку Київської губернії, яку він представляв у парламенті, обґрунтував тяжкість становища місцевого населення та необхідність примусового відчуження приватновласницьких земель. «Цим ми не лише не порушимо право приватної власності, — зазначив парламентар, — а навпаки відновимо це право власності нації, народу на землю, які були неправильно захоплені у нього людьми, що мали владу, або тими, хто їм прислужував»⁷⁶.

Поряд з власне розв'язанням аграрного питання в українському контексті, з думської трибуни лунали також вимоги вирішення соціально-економічних проблем кримськотатарського народу. Так, на засіданні 9 квітня 1907 р. депутат від Таврійської губернії, член Мусульманської групи та фракції Конституційно-демократичної партії Р. Медієв навів приклади незаконної передачі на початку XIX ст. у приватну власність понад 500 тис. десятин землі Кримського пів-ову, яка належала татарським сільським общинам. Саме на цьому прикладі парламентар довів безпідставність обвинувачень у порушенні священності та недоторканності права приватної власності і визначив необхідність відновлення соціальної справедливості шляхом проведення примусового відчуження⁷⁷.

Палкими прихильниками повної націоналізації землі в ході проведення аграрної реформи були депутати соціалістичних партій II Державної думи. Так, на засіданні Думи 26 березня 1907 р. депутат від Чернігівської губернії, член Трудової народно-соціалістичної партії В. Вовк-Карачевський представив проект тимчасового земельного закону, який мав бути терміново прийнятий до остаточного вирішення проблеми. Його основними положеннями були: 1) ство-

рення місцевих органів, які мали підготувати проведення аграрної реформи; 2) відміна прийнятих законів після розпуску I Думи у 1906 р. (міждумський період), зокрема про розпродаж удільних та державних земель, про закріплення надільних земель у приватну власність та можливість їх застави; 3) припинення Селянським банком купівлі та розпродажу поміщицьких земель; 4) ліквідація землевпорядних комісій та створення для підготовки і проведення аграрної реформи місцевих земельних комітетів шляхом проведення рівних та демократичних виборів (незалежно від статі, національності та релігійної приналежності)⁷⁸. На думку, В. Вовка-Карачевського земельне питання повинно вирішуватися за умови широкого залучення селянства та обмеження втручання центральних органів влади⁷⁹.

Протилежну позицію щодо аграрної реформи займали депутати правих фракцій II Державної думи, основу якої обґрунтував дворянин В. Шульгін (Волинська губ.). Його основним аргументом неможливості проведення примусової націоналізації землі було твердження про необхідність дотримання принципу недоторканності приватної власності, що регулюється ст. 77 «Основних законів» Російської імперії. Відсутність у Думи повноваження її скасування, на думку В. Шульгіна, обумовлює необхідність доопрацювання поданих законопроектів та узгодження їх з діючими нормами законодавства. Крім того, відчуження приватновласницької землі неодмінно стане причиною безкінченних суспільних конфліктів. «У кожному селі є більш заможна частина і менш заможна, є ті, які володіють 1, 2, 5, 10, 15 десятин. Допустивши сьогодні відчуження землі у великих землевласників можна створити правовий прецедент на майбутнє, за яким стане допустимим порушення права середньої та дрібної приватної власності» — наголошував парламентар⁸⁰. Пророче значення мало його застереження не штовхати державу на авантюрний шлях здійснення соціалістичних доктрин, які пропагували побудову комуністичного суспільства шляхом ліквідації приватної власності на землю.

Поряд з цим, праві депутати від українських губерній погоджувалися з необхідністю проведення аграрної реформи та наділення селянства землею. Так, на думку парламентаря від Херсонської губернії В. Стенбок-Фермор, що виступав на загальному засіданні II Державної думи 2 квітня 1907 р., кон'юнктура земельного ринку є досить сприятливою для розширення селянського землеволодіння. Натомість примусове відчуження створить прецедент, який позбавить одні соціальні верстви впевненості у недоторканності права приватної власності та негативно вплине на їхню підприємницьку ініціативу, а інших — надасть ілюзію вседозволеності, що сприятиме росту соціального паразитизму⁸¹.

Опираючись на такі підходи, праві депутати-землевласники, що представляли українські губернії та міста (В. Шульгін, В. Стенбок-Фермор, С. Келеповський, Г. Беляєв), традиційно апелювали до необхідності діяти в межах правового поля не допускаючи «пограбування одного класу заради сумнівного добробуту іншого» (С. Варун-Секрет)⁸². Загалом, вони намагалися забезпечити проведення аграрної реформи у руслі правового конструктивізму і таким чином забезпечити законне розв'язання земельного питання в Російській імперії.

Основними аргументами такого бачення стали численні приклади здійснення злочинів у різні історичні періоди саме на ґрунті правового нігілізму та привласнення майна, як прояву первісної аморальності, а також необхідність збереження існуючої системи економічних відносин, що є найбільш прийнятною для суспільства, яке у більшості своїй являє собою маси «темного, неосвіченого селянства».

Необхідно вказати, що кількісний аналіз виступів депутатів від правих фракцій засвідчує динаміку наростання їхньої активності порівняно з роботою І Державної думи. На наш погляд, це пояснюється початком реалізації чіткої та поміркованої урядової аграрної програми («Столипінська аграрна реформа»).

Розглядаючи питання доцільності проведення примусового відчуження земель та загалом визначаючи його правові підстави варто взяти до уваги погляди деяких представників сучасної російської історіографії дослідників, які з точки зору дотримання права приватної власності обґрунтовують легітимність таких вимог. Так, історик Д. Аронов, враховуючи теоретичні погляди таких вчених-цивілістів та економістів кінця XIX — початку XX ст. як Д. Мейєр, Г. Шершеневич, С. Муромцев, М. Ковалевський, М. Туган-Барановський та ін., дійшов висновку про те, що загальноросійська ліберальна теорія відображала тогочасна світові тенденції, більш того, її розробники передбачили ті підходи, які відповідали майбутнім правовим принципам цивілізованих країн. При цьому головною перевагою кадетських законопроектів над іншими, за словами вченого, стало включення до аграрного закону положення про передачу земель у довгострокову оренду (на відміну від утопічних ідей соціал-демократів про повну безоплатну націоналізацію землі) та розробка механізмів відшкодування втрат колишнім власникам⁸³.

Крім власне аграрної реформи, парламентарі ІІ Державної думи обговорювали також ряд дотичних до неї питань, які зважаючи на зв'язок із соціально-економічним розвитком українських губерній потребують окремого розгляду, зокрема, з'ясування участі в ньому депутатів від українських губерній та міст. Так, 22 травня 1907 р. було розглянуто підготовлений міністром фінансів законопроект щодо зміни запровадженого у 1884 р. розміру державного поземельного податку, який встановлювався в залежності від родючості на десятину удобрювальної землі та лісу. Чорноземні південні, південно-західні та українські губернії Російської імперії за новим проектом мали сплачувати 43,3% коштів від загального обсягу (до цього — 36,6%), 10 центральних губерній — 31% (до цього — 36,6%), 25 нечорноземних — 31% (до цього — 27,5%). Крім того, планувалося загальне збільшення розміру податків у зв'язку із підвищенням ринкових цін, що обумовило на початок XX ст. його зниження з 0,18% від вартості землі до 0,09%. За рахунок цього уряд планував частково зменшити розмір дефіциту бюджету, що зріс після відміни викупних платежів (з 1 січня 1906 р. наполовину, з 1 січня 1907 р. — на 100%)⁸⁴.

Підтримуючи рішення фінансової комісії, що розглядала вказаний міністерський законопроект, депутат-трудівник від Подільської губернії, А. Семенов

виступив проти підвищення податків для селян та запропонував запровадити прогресивне оподаткування прибутків поміщиків. Необхідність цього він обґрунтував на прикладі чорноземної Подільської губернії, де, за його словами, «селянин завжди голодує, оскільки землі у народу немає, адже нею володіють великі землевласники»⁸⁵. Підсумком обговорення цього питання стало відхилення законопроекту переважною більшістю голосів⁸⁶.

На наступному засіданні II Державної думи (24 травня 1907 р.) обговорювалися заходи Головного управління з землевлаштування та землеробства спрямовані на прискорення процесу створення сибірських пунктів для переселенців. Виступаючи з цього приводу депутат Є. Сайко проаналізувавши причини переселення українських селян та охарактеризував державну політику в цій сфері. На думку парламентаря, відповідні міграційні процеси викликані тяжкими матеріальними умовами життя та вдало вибудованою агітацією з боку місцевої імперської адміністрації та земських чиновників, що формувало в населення хибне уявлення про умови життя на Далекому Сході. «Мені здається, — наголошував Є. Сайко, — що в політику уряду безумовно входить [завдання] переселити селянство, яке не має землі, з тих місць, де воно вже заявило свої вимоги її отримати»⁸⁷. Натомість прийняття II Думою аграрного законопроекту, за яким приватновласницькі землі будуть відчужені, автоматично ліквідує необхідність переселення та автоматично усуне назрілі земельні конфлікти з етносами Сибіру, тому депутат запропонував його тимчасово призупинити⁸⁸. Ця пропозиція не отримала схвалення парламенту, але діяльність Головного управління з землеоблаштування та землеробства щодо організації пунктів для переселенців була визнана незадовільною⁸⁹.

Отже, обговорення аграрної реформи у II Державній думі стосувалося, головним чином, трьох найбільш дискусійних блоків: 1) доцільність проведення примусового відчуження поміщицьких земель; 2) визначення розміру та загалом необхідності встановлення викупу за землю; 3) передача відчуженої землі у приватну власність селянам або надання її у довгострокову оренду (користування). Вказані питання знайшли достатню кількість своїх прихильників та противників. При цьому, за свідченням В. Маклакова, незважаючи на наявність різних аграрних законопроектів (для їх подання на розгляд парламенту необхідно було зібрати лише 30 думських голосів): «...ні Дума, на самі автори не вірили що з них що-небудь вийде. Їх здавали в комісії і вони в них залишалися лежати, щоб не заважати думській роботі»⁹⁰.

Аналізуючи результати обговорення аграрного питання депутатами від українських губерній та міст необхідно констатувати, що в цілому діяльність у II Державній думі, незважаючи на її достроковий розпуск, мала особливе практичне значення. Зокрема, відсутність у переважної більшості селянських парламентарів досвіду, як громадсько-політичної, так і парламентської діяльності не стала перешкодою для формування ними української національної парламентської фракції (УТГ) та активного відстоювання у своїх виступах необхідності розв'язання земельного питання в інтересах саме українського селянства. При цьому стенографічні звіти засідань засвідчують чіткий взаємозв'язок між

політичною ідентифікацією депутатів та їхнім баченням специфіки проведення реформи у регіонах, які вони представляли. Так, праві парламентарі, не відкидаючи необхідності розширення селянського землеволодіння, рішуче виступали проти проведення запропонованого кадетами (лівоцентристи) та трудовиками (ліві) примусового відчуження. У той же час, останні фракції, формуючи більшість в парламенті обох скликань, не могли досягти згоди щодо необхідності та розміру матеріального відшкодування. Посилена увага до вказаних аспектів питання обумовила нехтування такими проблемами, як аграрне перенаселення та пошук шляхів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, що також потребували вирішення.

Не будучи винятком у цьому плані, депутати від українських губерній та міст, в більшості випадків формулювали свої вимоги виходячи саме із потреб виборців. І лише представники українських парламентських груп чітко декларували необхідність надання повноважень щодо проведення земельної реформи органам місцевого самоврядування.

Усвідомлюючи назрілу необхідність здійснення аграрного реформування, уряд Російської імперії рішуче виступив не лише проти заздальгідь утопічного проекту соціалістів, а й відносно ліберального кадетського, який в умовах революційної активності селянства, був найбільш ефективним шляхом вирішення назрілого земельного питання. Депутати від українських губерній та міст I–II Державних дум у цьому протистоянні зайняли досить активну позицію, диференціювавшись на групи не лише відповідно до політичних поглядів та соціального походження, а й національної самоідентифікації.

¹ Аграрный вопрос // Государственная Дума Российской империи (1906–1917): энциклопедия. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2008. — С. 8–9; Глушковецкий А., Дубинский В. Депутати-подоляни про аграрне питання в Україні на початку XX ст. (на матеріалах роботи у I та II Державних Думах) // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. — С. 224–232; Доморослий В. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія громадських рухів і політичних партій». — К, 1994. — 24 с.; Козицький М., Доморослий В. Українська парламентська громада в I та II Державних Думах // Наукові праці з питань політичної історії. Міжвід. наук. збірник. — Вип. 173. — К.: Либідь, 1992. — С. 12–22; Коник О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії // Український історичний журнал. — 1995. — № 1. — С. 58–67; Реснит О.П. Українці у Державній думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Випуск 16. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 318–335 та ін.

² Государственная Дума в России: Сб. документов / Сост. Ф.И. Калинычев. — М.: Госюриздат, 1957. — III, 647 с.

³ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т.1: Заседания 1–18 (с 27 апреля по 30 мая). — Санкт-Петербург: Государст-

венная типография, 1906. — [3], XXII, 866 с.; Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 2: Заседания 19–38 (с 1 июня по 4 июля). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1906. — [3], 867–2013 с.; Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Указатель к стенографическим отчетам: заседания 1–38 (27 апр. — 4 июня 1906 г.). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1907. — 316 с.; Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–30 (с 20 февраля по 30 апреля 1907 года). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1907. — [1], VIII, 2 с., 2344 стб.; Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 2: Заседания 31–53 (с 1 мая по 2 июня 1907 года). — Санкт-Петербург: Государственная типография, 1907. — 1610 стб.

⁴ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Частина третя. — Б. м.: Видання Української православної церкви в США, 1966. — 395 с.; *Маклаков В.А.* Вторая Государственная дума. Воспоминания современника. — Париж: б. и, б. г. — 260 с.; *Его же.* Первая Государственная дума. Воспоминания современника. 27 апреля — 8 июля 1906 г. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. — 335 с.; *Миллюков П.Н.* Воспоминания (1859–1917) / Под редакцией М.М. Карповича и Б.И. Элькина. — Т. 1. — Нью-Йорк: Издательство им. А.П. Чехова, 1955. — 442 с. та ін.

⁵ Закон о землеустройстве, 29 мая 1911 года и изданный на основании сего закона Наказ Землеустроительным комиссиям от 19 июня 1911 года. — С.-Петербург: Типография «Сельского Вестника», 1911. — 163 с.

⁶ *Михайлова В.И.* Наказы и приговоры сельских сходо́в первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». — Днепропетровск, 1976. — С. 7.

⁷ Приговоры и наказания крестьян Центральной России. 1905–1907 гг. Сборник документов / Под ред. В.П. Данилова и А.П. Корелина. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — 416 с.

⁸ Полтава, 4 марта 1906 року // Рідний край. — 4-го марта 1906 року. — № 9. — С. 2.

⁹ *Аронов Д.В.* Законотворческая деятельность российских либералов в Государственной думе (1906–1917 гг.): научное издание, монография. — М.: Изд. группа «Юрист», 2005. — С. 380.

¹⁰ *Киян М.Ш.* Депутати від українських губерній та міст у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907): дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». — Харків, 1998. — С. 113.

¹¹ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 75.

¹² Там же. — С. 82.

¹³ Там же. — С. 192.

¹⁴ *Резнт О.П., Сердюк О.В.* Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). — К.: Ін-т історії України, 2011. — С. 16.

¹⁵ «Моя жизнь и мои современники». Первая Дума: из воспоминаний князя В.А. Оболенского // Наука и жизнь. — 1900. — № 7. — С. 97.

¹⁶ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 248–251.

¹⁷ Там же. — С. 249.

¹⁸ Там же. — С. 250.

¹⁹ Партии демократических реформ, мирного обновления, прогрессистов, 1906–1916 гг.: Документы и материалы / Ассоциация «Российской политической энциклопедии», Росархив, РГАСПИ, ГА РФ; редкол.: В.В. Шелохаев (отв. ред.) и др. — М.: РОССПЭН, 2002. — С. 59–60.

²⁰ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 560.

²¹ Там же. — С. 560–562.

²² *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. — С. 289.

²³ *Аврех А.Я.* Столыпин и судьбы реформ и России. — М.: Издательство политической литературы, 1991. — С. 19.

²⁴ *Аронов Д.В.* Законотворческая деятельность российских либералов... — С. 303.

²⁵ *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров... — С. 289–290.

²⁶ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 464.

²⁷ Там же. — С. 465.

²⁸ Там же. — С. 501.

²⁹ Западных окраин группа // Государственная Дума Российской империи (1906–1917): энциклопедия ... — С. 203.

³⁰ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 582.

³¹ Там же. — С. 696–702.

³² Там же. — С. 343.

³³ Там же. — С. 485.

³⁴ Там же. — С. 836.

³⁵ Там же. — С. 348.

³⁶ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Частина третя ... — С. 8.

³⁷ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 209.

³⁸ Там же. — С. 348.

³⁹ Там же. — С. 836.

⁴⁰ Там же. — С. 844–845, 848–850.

⁴¹ Там же. — С. 618.

⁴² Там же. — С. 620.

- ⁴³ Там же. — С. 620, 621.
- ⁴⁴ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 2: Заседания 19–38 ... — С. 870–871.
- ⁴⁵ Украинские депутаты о земельной реформе / Речь И. Шрага в Государственной думе // Украинский вестник. — 2 июля 1906. — № 7. — С. 529.
- ⁴⁶ Украинские депутаты о земельной реформе / Речь В. Шемета в Государственной думе // Украинский вестник. — 11 июня 1906. — № 4. — С. 231–233.
- ⁴⁷ Детально. див.: Депутаты с территории Украины и деятельность их в Государственной думе. Земельный вопрос // Украинский вестник. — 2 августа 1906 г. — № 11. — С. 783–795.
- ⁴⁸ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 856.
- ⁴⁹ Там же. — С. 704–706, 708.
- ⁵⁰ Там же. — С. 715.
- ⁵¹ Там же. — С. 332.
- ⁵² Там же. — С. 509–517; 517–523.
- ⁵³ *Аврех А.Я.* П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. — С. 16.
- ⁵⁴ Там же. — С. 20.
- ⁵⁵ «Моя жизнь и мои современники» ... — С. 95.
- ⁵⁶ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 ... — С. 687.
- ⁵⁷ *Маклаков В.А.* Вторая Государственная дума. Воспоминания современника... — С. 124.
- ⁵⁸ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–30 ... — Стб. 108.
- ⁵⁹ *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров... — С. 353.
- ⁶⁰ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–30 ... — Стб. 130–131.
- ⁶¹ Там же. — Стб. 143, 159, 166.
- ⁶² Там же. — Стб. 739.
- ⁶³ Там же. — Стб. 642.
- ⁶⁴ Там же. — Стб. 780.
- ⁶⁵ Там же. — Стб. 712.
- ⁶⁶ Там же. — Стб. 721–722.
- ⁶⁷ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 2: Заседания 31–53 ... — Стб. 1180.
- ⁶⁸ Там же. — Стб. 1181–1184.
- ⁶⁹ Там же. — Стб. 1188.
- ⁷⁰ Там же. — Стб. 1189–1190.

- ⁷¹ Там же. — Стб. 1933–1936.
- ⁷² *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Частина третя ... — С. 25.
- ⁷³ Там само. — С. 26.
- ⁷⁴ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–30 ... — Стб. 1313–1318.
- ⁷⁵ Там же. — Стб. 1318–1319.
- ⁷⁶ Там же. — Стб. 1336.
- ⁷⁷ Там же. — Стб. 1791.
- ⁷⁸ Там же. — Стб. 1082–1083.
- ⁷⁹ Там же. — Стб. 1084.
- ⁸⁰ Там же. — Стб. 1135.
- ⁸¹ Там же. — Стб. 1490.
- ⁸² Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 2: Заседания 31–53 ... — Стб. 665.
- ⁸³ *Аронов Д.В.* Законотворческая деятельность российских либералов... — С. 403–404.
- ⁸⁴ Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 2: Заседания 31–53 ... — Стб. 1048.
- ⁸⁵ Там же. — Стб. 1061.
- ⁸⁶ Там же. — Стб. 1070.
- ⁸⁷ Там же. — Стб. 1110.
- ⁸⁸ Там же. — Стб. 1113–1114.
- ⁸⁹ Там же. — Стб. 1138.
- ⁹⁰ *Маклаков В.А.* Вторая Государственная дума. Воспоминания современника... — С. 110.